

15. Конвенція Організації Об'єднаних Націй «Про права дитини» від 20.11.1989 р. // Офіційний веб-портал Верховної Ради України [Електронний ресурс] Режим доступу : [http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995\\_021](http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_021)

16. Декларація про соціальні і правові принципи, що стосуються захисту і благополуччя дітей, особливо при передачі дітей на виховання та їх всиновленні, на національному і міжнародних рівнях від 03.12.1986 р. // Офіційний веб-портал Верховної Ради України [Електронний ресурс] Режим доступу : [http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995\\_131](http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_131)

17. Мінімальні стандарти правил Організації Об'єднаних Націй, що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила») // Офіційний веб-портал Верховної Ради України [Електронний ресурс] Режим доступу : [http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995\\_211/print1452597611575357](http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_211/print1452597611575357)

18. Декларація про захист жінок і дітей в надзвичайних обставинах і в період збройних конфліктів від 14.12.1974 р. // Офіційний веб-портал Верховної Ради України [Електронний ресурс] Режим доступу : [http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995\\_317](http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_317)

19. Європейська конвенція про здійснення прав дітей від 25.01.1996 р. Офіційний веб-портал Верховної Ради України [Електронний ресурс] Режим доступу : [http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994\\_135](http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_135)

20. Конвенція Ради Європи «Про контакт з дітьми» від 15.05.2003 р. // Офіційний веб-портал Верховної Ради України [Електронний ресурс] Режим доступу : [http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994\\_659/page2](http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_659/page2)

21. Права человека : [учебн. пособ.] / А.Д. Гусев, Я.С. Яскевич, Ю.Ю. Гафарова и др. / под общ. ред. А.Д. Гусева и Я.С. Яскевича. – Минск : «Тетрасистемс», 2002. – 304 с.

22. Закон України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» від 01.12.1998 р. № 281-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – №1. – Ст. 2

23. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р. № 2947-III // Відомості Верховної Ради України – 2002. – № 21. – Ст. 135

24. Нагорна В.В. Класифікація прав дитини з особливими потребами в системі прав людини: загальнотеоретичні аспекти / Нагорна В.В. // Університетські наукові записки. — 2015. – № 55. – С. 13-22.

УДК 342.566

## ФІЛОСОФІЯ ПРИРОДНОГО ПРАВА В СИСТЕМІ ЗАГАЛЬНО-ПРАВОВИХ ЗАСАД ДОКТРИНИ ПРАВ ЛЮДИНИ

Рижук Ю.М., к. ю. н., доцент,  
доцент кафедри теорії та історії права  
Навчально-науковий інститут «Юридичний інститут ДВНЗ  
«Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

Стаття присвячена розкриттю сутності доктрин філософії природного права в системі загально-правових засад доктрини прав людини. Автором визначено, що природне право – це сукупність основних закономірностей, положень та засад, які визначають поведінку людей у соціумі незалежно від позитивного права. Водночас, природні права – це законодавчо закріплені та визначені і гарантовані державою закономірності, які відображають волю людини діяти на власний розсуд та на своє переконання з метою задоволення власних інтересів та потреб.

**Ключові слова:** природне право, природні права, позитивне право, свободи, людина, громадянин, суспільство.

Статья посвящена раскрытию сущности доктрин философии естественного права в системе общеправовых принципов доктрины прав человека. Автором определено, что естественное право – это совокупность основных закономерностей, положений и принципов, которые определяют поведение людей в социуме независимо от позитивного права. В то же время, естественные права – это законодательно закреплённые, определённые и гарантированные государством закономерности, отражающие волю человека действовать по своему усмотрению и согласно своим убеждениям с целью удовлетворения собственных интересов и потребностей.

**Ключевые слова:** природное право, природные права, позитивное право, свободы, человек, гражданин, общество.

### Ruzhuk Yu.M. THE PHILOSOPHY OF NATURAL LAW IN THE SYSTEM OF GENERAL LEGAL PRINCIPLES OF THE HUMAN RIGHTS DOCTRINE

The article is devoted to the disclosure of the essence of the doctrines of the philosophy of natural law in the system of general legal principles of the doctrine of human rights. The author determines that natural law is a set of basic laws, provisions and principles that determine the behavior of people in society, regardless of positive law. At the same time, natural rights are laws that are legally established and defined and guaranteed by the state, which reflect the will of a person to act in his own discretion and in his conviction in order to satisfy his own interests and needs.

**Key words:** natural law, natural rights, positive law, freedom, person, citizen, society.

**Постановка проблеми.** В умовах постійних трансформацій та реформ, які впроваджуються в Україні, дедалі частіше виникає питання захисту прав та свобод громадян, які є найвищою соціальною цінністю в державі. Саме тому кожен громадянин має знати, які він має права, види цих прав, момент їх

виникнення, припинення та випадки обмеження. Ми є прибічниками природно-правової концепції прав людини, що, в свою чергу, аргументовано нижченаведеним.

**Мета статті** – розкрити сутність доктрин філософії природного права в системі загально-правових засад доктрини прав людини.



**Виклад основного матеріалу.** Значну еволюцію теорія природного права зазнала в середні віки, коли вона отримала суттєве релігійне забарвлення. Для середньовічних юристів право – це норми, які випливають із Божественного закону, встановлені Богом, на відміну від позитивного права, встановленого людьми. У такому вигляді ця теорія була розроблена Ф. Аквінським, одним із найвидатніших вчених та мислителів людства [1].

На початку XIX ст. у розвитку природного права настали кризові явища, які були зумовлені комплексом причин як внутрішнього порядку, закладених у самій школі природного права, так і зовнішнього. Ця школа зіштовхнулася в Німеччині з новою течією в особі історичної школи права; в опозицію до природного права в Англії стала утилітарна школа І. Бенґама, що поклала у свою основу не природу людини й суспільства, а користь, вигоду як критерії моральності й рушійну силу всіх вчинків людини. Тісний зв'язок школи природного права з революційними тенденціями XVIII ст. викликала ворожість до неї й гоніння з боку всіляких реакційних сил. Однак найдужчий удар ідеї природного права, на думку дослідників, був нанесений науковим духом XIX ст., його історичною, соціальною й еволюційною точкою зору.

Відродження природно-правових поглядів знайшло своє відображення у межах кількох сучасних філософських систем. Саме це дало підстави Л. Мамуту зазначити: «Найбільше поширення у сучасних умовах одержали такі доктрини природного права, як: неотомізм, феноменологія, екзистенціалізм і герменевтика». Розкриємо зміст зазначених доктрин.

*Неотомізм* вважається офіційною філософською доктриною католицизму, що відроджує й модернізує вчення Ф. Аквінського, поєднуючи його з близькими за змістом філософськими системами XIX – XX ст. Найбільшого поширення неотомізм набув у Франції, Бельгії, Італії, ФРН, Іспанії, а також у США. Його представники Ж. Дабен, В. Катрайн, Ж. Марітен та ін. стверджували, що першоджерелом усього буття, зокрема держави й права, є Бог, а всесвіт поєднує в собі два аспекти: духовний і похідний від нього – матеріальний. Як і їхній видатний попередник Ф. Аквінський, вони вважали, що держава і право є результатом Божого втручання, первинності духовних засад. Носієм природно-правового буття є природа людини [1].

Засновником *феноменологічного напрямку* у філософії й теорії права був німецький мислитель Е. Гуссерль (1859–1938). Предметом феноменології є опис актів свідомості в їхньому стосунку до об'єктів, а центральним поняттям – «інтенційність», тобто спрямованість свідомості на об'єкт. Але під свідомістю феноменологія розуміє «чисту», трансцендентальну свідомість, абстраговану від людини і від суспільного середовища; «ейдоси», нормативні ідеї, переходять у позитивне право, втілюються в свідомість індивідів і визначають поведінку людей. Тобто позитивне право, яке діє в той чи інший час у державі, є втіленням, реалізацією в суспільстві «ейдосів», що випливають із «природи речей».

Третім напрямом природно-правової теорії права є *екзистенціалізм*, що його сповіду-

вали Е. Фехнер, В. Майгофер та ін. Основною категорією екзистенціалізму є екзистенція (від лат. *existentia* – існування) – внутрішнє буття людини, те непізнаване, ірраціональне в людському «я», внаслідок чого людина є конкретною неповторною особистістю. Екзистенція заперечує буття суспільства, виявляючи себе щодо нього як небуття, в якому на перший план виступає плінність, часовість, що надає екзистенції специфічного характеру буття, спрямованого в майбутнє. Прибічники цієї філософії досліджували право, протиставляючи емпіричне буття та екзистенцію людини. Позитивне право як результат досвіду, буття є штучним явищем [1].

В основі *герменевтичного напрямку* (А. Кауфман, В. Гассемер та ін.) природного права покладено точку зору, що сутність права полягає у справедливості, яка передбачає формальну рівність людей, обмеження свавілля, суспільну безпеку. З метою досягнення цього створюються позитивні правові норми відповідно до свого часу й місця. Головним у герменевтичній теорії є розуміння права, що розглядається як процес, під час якого на основі «живої історичної мови відбувається становлення конкретного історичного права». Поза процесом розуміння не може бути об'єктивної правильності права. Конкретне історичне право, за цим ученням, є ланцюгом подій, актів поведінки і ситуацій, яким мають відповідати абстрактні норми. Тобто право не є приписами для виконання судовими та адміністративними органами; навпаки, своїми діями вони створюють правові форми.

В Україні ідеї природно-правової школи набули широкого поширення у кінці 80-х років XX ст. з огляду на відомі політичні події [1].

І. Покровський у своїй праці «Основні ідеологічні течії в історії цивільного права. Ідеалізм та позитивізм» (поч. XX ст.) зазначає: «Ідея природного права тягнеться безперервно через всю історію розумового розвитку Західної Європи. Часом вона дещо слабшає, коли в силу тих чи інших причин юридична думка звертається здебільшого до вивчення позитивного права; часом вона ж посилюється та опиняється домінуючим тоном всього настрою епохи. Особливу глибину та інтенсивність природно-правової настрої, як відомо отримали у XVII – XVIII ст., – в епоху, якій дається назва епохи природного права».

Український вчений О. Костенко з початку 90-х років XX ст. обстоює необхідність відродження природно-правової концепції в сучасних умовах на основі ідеї «соціального натуралізму». Відповідно до цієї ідеї він розвиває доктрину «соціально-натуралістичної юриспруденції», згідно з якою визначає природне право як «закони соціальної природи, які мають відкриватися людьми і втілюватися в форму законодавства». Зважаючи на соціально-натуралістичний підхід, критикуються інші природно-правові концепції [2–4].

Згідно з положеннями концепції природного права, права людини в загальному вигляді – це універсальна категорія, що характеризує захищену законом міру можливої поведінки людей, яка спрямована на задоволення потреб та інтересів людини шляхом користування еле-

ментарними, найбільш важливими благами та умовами безпечного, вільного існування особистості в суспільстві. Права людини характеризують обсяг благ та умов, що забезпечують її вільний розвиток і визначаються суспільним положенням людини (положенням у системі матеріального виробництва) [5].

Природні права належать людині від її народження вже тому, що вона – людина, впливають з природи людини й пов'язані з нею, тобто є особистими правами (наприклад, право на життя або право на повагу до людської гідності – ст.ст. 27 та 28 Конституції України) й у цьому сенсі є невідчужуваними та невід'ємними протягом життя людини: вона не може бути позбавлена цих прав та свавільно (диспропорційно) обмежена державою щодо їх реалізації. Щоб відрізнити ці права людини від позитивних прав, які створюються державою та скасовуються актами державного волевиявлення, тобто шляхом прийняття відповідних законів, їх називають природними правами людини, або фундаментальними правами та свободами, тобто такими, що становлять основу правової системи і не можуть бути скасовані з волі держави, її законодавчого органу. Крім того, природні права (права людини), на відміну від позитивних прав, є правами (вимогами), що їх заявляють державі.

Разом із тим варто акцентувати на існуванні в теорії права текстово однакових понять, зміст яких є різним, наприклад, принципи права та правові принципи; природні права та природне право. Нині акцентуємо на застосуванні та відмежуванні таких правових категорій, як «природні права» та «природне право». Розмежування природних прав і природного права відбувається в Європі у процесі докорінних змін у панівній філософській думці, які позначилися на наслідках картезіанської революції XVII ст. Вона поділила світ на дві самостійних (незалежних) субстанції – протяжну, або просторову (*res extensa*), ф та мислячу (*res cogitans*). У філософських працях Р. Декарта (його латинізоване ім'я – *Cartesius*, «Картезій») особа вважається раціонально самоорієнтованою та належить до незалежної мислячої субстанції. Замість всесвітнього розуму, який керує Всесвітом (природне право), Декарт віддає пріоритет розуму окремої людини, від якого залежить існування у світі інших речей. Своєю відомою фразою «Я мислю, отже, існую» Декарт перетворює індивіда на центр усіх речей [9].

Філософія природних прав обстоює певні обмеження державної діяльності, якими є природні права людини. З цієї перспективи ще також мають назву моральних прав фундаментального значення, тобто належать кожній особі у її правовідносинах із державою, мають універсальний характер: природні права належать усім людям незалежно від державних кордонів та соціального статусу [9].

Характеризуючи юридичну природу значених прав, у літературі іноді вживають термін *vested rights*, тобто безумовні, або невідчужувані, права, які набуваються з моменту народження і заперечити існування яких неможливо без зміни соціального ладу

(наприклад, заперечення права власності – «експропріація експропріаторів», тобто соціальної революція). Саме ці права становлять компетенцію особи (за аналогією до компетенції державного органу), яка у політичному суспільстві може їх реалізовувати незалежно від приписів державної влади. Аналіз природних прав дає змогу сформулювати три важливих висновки про їх конституційний статус: 1) будь-який орган державної влади обмежений цими правами; 2) кожна особа має певну сферу індивідуальної автономії, куди не може втручатися державна влада, навіть шляхом видання та застосування правових актів; 3) кожна особа може подати до суду позови проти держави незалежно від чинного конкретизуючого законодавства [9].

Таким чином, *природне право – це сукупність основних закономірностей, положень та засад, які визначають поведінку людей у соціумі незалежно від позитивного права. Водночас, природні права – це законодавчо закріплені, визначені і гарантовані державою закономірності, які відображають волю людини діяти на власний розсуд та на своє переконання з метою задоволення власних інтересів та потреб.*

Природні права є невідчужуваними та непорушними, а також не можуть бути скасовані. Якщо права не можуть бути передані державі, вони не можуть бути і «відібрані» з волі держави, тобто скасовані, витлумачені або врегульовані у державному нормативно-правовому акті у такий спосіб, що фактично призводить до їх скасування. З огляду на викладене ці основні права ще називають фундаментальними, оскільки вони не встановлюються і не скасовуються державою у законах, тобто шляхом волевиявлення волі держави [9].

У. Блекстоун під природними правами розуміє опційні права, або ті, що їх особа обирає заради досягнення власних цілей, які становлять сферу індивідуальної свободи (персонального суверенітету) [6].

Англійський економіст А. Сміт вважає: «Кожна людина, доки вона не порушує законів справедливості, абсолютно вільна переслідувати свої цілі своїми засобами. Під законами справедливості, зазвичай, мається на увазі природне право» [7, с. 204].

Природно-правова теорія походження прав людини наполягає на тому, що право особи щодо іншої може бути як позитивного, так і морального характеру. З метою аналізу та визначення обов'язковості реалізації цього права з позицій цієї теорії необхідно визначити його зміст, який має бути аргументований згідно з критеріями справедливості, розумності, моральних цінностей. Адже тільки за таких умов моральні вимоги є обов'язковими в юридичному сенсі. Суть цієї теорії полягає в тому, що перелік позитивних закріплених конституційних прав не є вичерпним (ч. 1 ст. 22 Конституції України), тобто вони можуть бути сформульовані на підставі необхідності захисту певних інтересів правовими засобами. Вона також визнає позадержавне походження прав людини й виводить їх зміст безвідносно до встановленого правопорядку. Яскравим прикладом може бути право особи на прайвесі



(державне невтручання у приватне життя), яке Верховний суд США «вивів» з природи і духу Конституції США та в результаті застосування концепції належної правової процедури [9].

З позицій правового позитивізму права людини розглядаються як права в юридичному сенсі, тобто наділяє природні права ознакою юридичного закріплення – позов проти того, хто їх порушує, тільки за умов їх обов'язкової фіксації у позитивному нормативному вигляді (наприклад у тексті Конституції). Якщо це право не зафіксоване у позитивному, належно прийнятому юридичному документі, воно не є правом, а являє собою лише моральну вимогу, яку неможливо задовольнити правовими засобами, оскільки правовий позитивізм чітко розрізняє право та мораль. Згідно з таким підходом вважається, що права людини походять тільки від держави (навіть негативні права – основні свободи), і через це особа потрапляє у підпорядковане державі становище. З аналізу випливає, що правовий позитивізм тісно пов'язаний з утилітаризмом – напрямом у філософії, який визначає державу як інструмент у руках більшості для здобуття найбільшого щастя найбільшою кількістю людей [9].

На сьогодні чинна Конституція України містить два підходи до визначення юридичної природи прав людини. На користь природно-правового підходу, який має перевагу, можна навести ст. 3 Конституції України, у ч. 1 якої зазначається, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Як уже зазначалося, згідно з теорією суспільного договору Дж. Локка та ліберальною концепцією прав людини, основні права та свободи людини мають природно-правовий характер, тобто вони є невідчужуваними та непорушними (ч. 2 ст. 21 Конституції України), не є вичерпними (ч. 2 ст. 22 Конституції України), гарантуються та не можуть бути скасовані (ч. 2 ст. 22 Конституції України), не можуть бути свавільно обмежені державною владою, крім випадків, передбачених Конституцією (ч. 1 ст. 64 Конституції України), всі люди є вільні й рівні у своїй гідності та правах (ч. 1 ст. 21 Конституції України). Крім того, норми Конституції України, зокрема норми про права людини, є нормами прямої та безпосередньої дії (ч. 3 ст. 8 Конституції України), тобто для їх застосування не обов'язково потрібне відповідне конкретизуюче законодавство. Оскільки ці права та свободи людини не можуть бути передані державі за суспільним договором, вони мають персоналізований (індивідуальний) характер та «визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» (ч. 2 ст. 3 Конституції України) [9].

Закріплюючи природні та невід'ємні права і свободи в Основному Законі, інших нормативних актах, українська держава їх гарантує, при цьому враховує світову суспільну думку, загальнозвизнані принципи і норми. Отже, природні та невід'ємні права – це набір прав і свобод, які має кожна людина від народжен-

ня та які є невідчужуваними і належать їй усе життя. Тобто права людини не є такими, що даровані державою чи урядом, не залежать від місця, часу, устрою суспільства, держави. Природні та невідчужувані права і свободи людини і громадянина не залежать від волі держави, навпаки, державна влада пов'язана цими правами у тому розумінні, що зобов'язана визнавати, дотримуватися і гарантувати їх.

У сучасному конституційному праві набув поширення третій підхід, який дістає своє відображення у комбінації природно-правового та позитивістського підходів. Колишній голова Федерального конституційного суду (ФКС) та президент ФРН Р. Герцог зазначив із цього приводу: «Поняття прав людини несе навантаження й у сенсі їх походження та захищеності. Позитивізм вважає, що права діють відповідно до того та в тому обсязі, в якому вони гарантуються державно-правовими нормами (нормативістська теорія Кельзена). Від цих прав відрізняються ті, джерелом яких є християнські цінності, які не потребують державного визнання, а діють як надпозитивні права. Але такий підхід не має особливого практичного значення у ФРН, оскільки Основний Закон і без цього містить широкій перелік прав, і не було особливої необхідності проголошувати або вдаватися до поняття надпозитивних прав, хоч на початку своєї діяльності ФКС користувався таким поняттям. Основний Закон виключає конфлікт чинної Конституції й надпозитивних прав. Додержавні права – це ті самі права людини, санкціоновані державою» [8, с. 15].

С. Шевчук відстоює точку зору, відповідно до якої захисту підлягають тільки те конституційне право, яке міститься у тексті Конституції. Разом із тим сучасні конституціоналісти беззастережно визнають фундаментальний, персоналізований (не відчужуваний від особи), природно-правовий характер першого покоління прав людини, які закріплювались у конституційних документах періоду ліберально-демократичних революцій (право на свободу та особисту недоторканність, право на свободу слова, на людську гідність, на власність, на справедливий суд тощо) і практично без змін перейшли у сучасні конституційні тексти. Права другого покоління – позитивні права, що закріплювались у конституціях першої половини ХХ ст. (право на працю, на соціальний захист та інші), а також права третього покоління – колективні права, що закріплювались у конституціях другої половини ХХ ст. (право на безпечне для життя та здоров'я довкілля та інші), не мають такого природно-правового характеру, оскільки надаються державою та залежать від здійснення її соціально-економічної функції, на відміну від прав першого покоління, які вимагають від держави утримуватися від свавільного втручання у сферу індивідуальної свободи [9].

Отже, на підставі вищевикладеного вважаємо, що до позитивних ознак природно-правової доктрини прав людини варто віднести:

- 1) право завжди має бути справедливим;
- 2) відповідно до зазначеного вище, у праві не може міститись будь-яке положення, вимога чи припис, що є вираженням свавілля;

3) право неправильно зводити до закону, нормативно-юридичного акта, їх сукупності;

4) право обмежує державне та суспільне втручання у справи та життя особи;

5) держава зобов'язана додержуватись природного права та, відповідно, забезпечувати відповідність законодавства (позитивно-го права) природному праву.

Водночас до негативних рис природних прав належать:

а) незрозуміле джерело й механізм виникнення природного права (наявність Бога не для усіх очевидна, а прив'язка природного права до раціонального початку досить проблематична через те, що природне право припускає, що воно неперехідне й позаісторичне, а очевидно, що для того, щоб сформулювати й визнати наявність навіть мінімальної кількості природних правил рівень інтелектуального розвитку людства має бути досить високим);

2) природні права сформульовані в максимально абстрактній формі, що надає можливість дуже довільних тлумачень, зокрема зацікавлених тлумачень, що є правовим, а що ним не є;

3) право нічим не забезпечується й не гарантується (якщо не перебувати на позиції окремих шкіл теологічного напряму природно правової доктрини);

4) універсальний характер загальнолюдських цінностей не підтверджується політико-правовою реальністю;

5) неясний перелік природних прав, а також їхній конкретний зміст;

6) протиставлення права й законодавства може призвести до правового нігілізму, до відмови наслідувати юридичні норми тощо.

**Висновки.** Вважаємо, до особливостей природних прав належать такі:

- надані людині від природи;

- мають природний і невідчужуваний характер;

- виступають як найвища соціальна цінність;

- є безпосередньо діючим правом;

- знаходяться під захистом держави;

- відповідають міжнародним стандартам.

Водночас варто зазначити, що Конституція України допускає можливість окремих обмежень прав і свобод в умовах воєнного або надзвичайного стану, але тільки з метою забезпечення безпеки громадян із зазначенням строку дії цих обмежень (ст. 64) [ст. 64, 10].

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Природно-правова концепція [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [https://uk.wikipedia.org/wiki/Природно-правова\\_концепція](https://uk.wikipedia.org/wiki/Природно-правова_концепція).

2. Костенко О.М. Культура і закон – у протидії злу / О.М. Костенко. – Київ: Атіка, 2008. – 351 с.

3. Костенко О.М. Що є право? Про основи «натуралістичної» юриспруденції у світлі соціального натуралізму / О.М. Костенко // Право України. – 2010. – № 4. – С. 83–92.

4. Костенко А.Н. Натуралистическая юриспруденция – прогрессивная основа национального и международного права / А.Н. Костенко // Вопросы правоведения. – 2010. – № 2. – С. 10–23.

5. Природні та невід'ємні права людини і громадянина [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.just.gov.ua/content/428/>.

6. Blackstone W. Commentaries on the Laws of England / W. Blackstone. – Vol. X. – P. 125. Ibid. – Vol. II. – P. 128.

7. Смит А. Исследование о богатстве народов / А. Смит. Петроград: Прибой, 1924 (1776). – 460 с.

8. Общая теория прав человека / Под ред. Е.А. Лукашевой. – М.: Норма, 1996. – 450 с.

9. Шевчук С.В. Основи конституційної юриспруденції [Навчальний посібник] / С.В. Шевчук. – Харків: Консум, 2002. – 296 с.

10. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.